

Rolf Tamnes

**Norges hemmelige tjenester
under den kalde krigen**

Et sammenlignende internasjonalt perspektiv

Innhold

Innledning	3
Forskningsstatus og kilder	4
Allmenne trekk	4
Norske særtrekk	6
1. Spionasje som periferi-fenomen	6
2. Arbeiderbevegelsens sentrale rolle i oppgjøret med kommunistene	8
3. Evangs imperium	14
4. Den særnorske atlantisismen	17
Avslutning	21
English summary	22
Noter	24

Innledning

De hemmelige tjenester konkurrerer med en annen velkjent geskjeft om å være verdens eldste yrke. De to virksomheter har også det til felles at de begge er omgitt av adskillig mystikk, men at hverdagen stort sett er grå, dog med enkelte dramatiske innslag. Den samfunnsmessige betydning av de to virksomheter er likevel svært ulik. Den kinesiske militærteoretikeren Sun Tzu fremholdt for nesten 2.500 år siden at "Den klokeste hersker og den klokeste general benytter de mest intelligente av sine krigere og rådgivere til spionasje, og han kan dermed oppnå de største resultater". Den britiske forsvarsminister Harold Macmillan uttalte i 1954 at god etterretning var "the first essential" i den kalde krigen.

Norge er utsiktspunkt for disse betraktninger om de hemmelige tjenester under den kalde krigen. Jeg vil sammenlikne de norske tjenester med tilsvarende virksomhet i tre andre land, nemlig i USA, Storbritannia og Sverige. Tidsmessig er det gode grunner for å behandle kald krig-epoken som en helhet. Jeg vil likevel avgrense meg til de knapt tyve årene frem til midten av 1960-tallet, fordi dette utgjør kjerneperioden i den kalde krigen - med enkelte klare, bestandige trekk. Fra omtrent det tidspunkt øynes en gradvis oppmykning av de mønstre som preget denne kjerneperioden - uten at de likevel går tapt.

Hva rommer begrepet hemmelige tjenester? Formålet med slike tjenester er å sikre nasjonens integritet og de etablerte samfunnssystemer. Utfordringen er tosidig: For det første å skaffe informasjon om fremmede makter og utenlandske aktører, samt på ulike måter å begrense deres handlingsmuligheter; for det andre å forebygge og begrense utfordrende aktiviteter fra hjemlige grupperinger eller personer.¹ En rekke "ikke-hemmelige" institusjoner deltar i disse virksomheter, men de hemmelige tjenester har dette som sine primæroppgaver. Organiseringen av tjenestene kan være svært ulik, men det er ikke uvanlig på en eller annen måte å dele dem inn i en etterretningstjeneste, en overvåkningstjeneste og en sikkerhetstjeneste.

ROLF TAMNES er forsker ved Institutt for forsvarsstudier, og er for tiden tilknyttet prosjektet *Norsk Utenrikspolitikks Historie*.

Forskningsstatus og kilder

Mens Annen Verdenskrigs hemmelige tjenester er blitt analysert i det vide og brede, er kvalitetsforskning om de hemmelige tjenester i den kalde krigen ennå beskjeden. En viktig grunn til det er at primærarkivene i hovedsak fortsatt er lukkede. Mesteparten av det som er skrevet er derfor bygd på beretninger fra operatører og avhoppere, på fremstillinger fra journalister og parahistorikere. Det gjør at man sliter med problemer knyttet til kildenes reliabilitet og validitet. Her mangler dessuten synteser.

Blant de land som her er gjenstand for oppmerksomhet er det likevel store forskjeller. USA står i en absolutt særstilling.² Storbritannia er ytterst restriktiv når det gjelder avgradering av primær-kilder,³ men forøvrig er den britiske litteraturen omfattende, om enn ujevn. Situasjonen i Sverige har likhetstrekk med den britiske. Norge står i en mellomstilling.⁴ I alle land, unntatt Storbritannia, er det en viss bevegelse når det gjelder primær-kilder.

Denne status i forskningen innebærer at disse refleksjoner nødvendigvis må bli både usikre og foreløpige. Nå er det likevel ikke noe ukjent fenomen for historikerne at kildesituasjonen kan være vanskelig, det være seg i middelalderforskningen eller i samtidshistorie. Dette forhold bør derfor ikke være til hinder for at vi forsøker å etablere hypoteser om årsaker og sammenhenger.

Allmenne trekk

Jeg vil i dette notatet først skissere mer *allmenne* fellestrekk og ulikheter mellom de hemmelige tjenester i den atlantiske verden i denne kjerneperioden - trekk som dermed også gjelder for de fire land som omtales spesielt her. Jeg vil så ta for meg *særtrekk* ved den norske situasjonen.

Hva angår de allmenne *fellestrekk*, så er et første utgangspunkt at fornemmelsen av en betydelig grad av trussel kombinert med den atlantiske verdens økonomiske og teknologiske potensiale beredet grunnen for en ganske formidabel kvantitativ og kvalitativ ekspansjon av de hemmelige tjenester.⁵

Et annet utgangspunkt er at de hemmelige tjenester ble dimensjonert av det bipolar system, hvilket innebar at de ble rettet inn mot Østblokken og kommunistene. Dette gjaldt også i Sverige.⁶ Dette trusselbildet dimensjonerte for det første *etterretningssmidlene*. Fordi de kommunistiske statene og deres maktsentra var så lukkede, avtok omfanget av såkalt HUMINT (human intelligence) og mindre ressurser ble - relativt sett - brukt for å kartlegge motpartens hensikter. Isteden ble en stadig større del av etterretningsressursene dreid over i bestrebelsene på å identifisere militær kapasitet, med særlig vekt på etterretningssmidler som kunne kartlegge denne kapasitet på langdistanse - fra høyt oppe og langt borte.

Dette verdensbildet dimensjonerte for det andre også virksomheten knyttet til *overvåkning og indre sikkerhet* i den atlantiske verden. Det var utfordringen fra kommunistene og deres antatte sympatisører som fikk første-prioritet. Det gjaldt også i de fire land som omtales her. Det er først fra 1960-årene at dette bildet nyanseres. Fiendebildet fremsto da som stadig mer komplekst - med en ny venstreside, trusselen fra høyre, terrorisme og industrispionasje. Dette nye situasjonsbildet på 1960-tallet falt forøvrig sammen med et generasjonsskifte i de hemmelige tjenester, kombinert med betydelige organisasjonsendringer og et sterkere offentlig søkelys mot tjenestene. Det skjedde i alle de fire land som omtales her, dog minst i Storbritannia.

Hva var så de viktigste *generelle ulikheter* mellom de fire lands hemmelige tjenester i denne kalde krigens kjerneperiode? Den viktigste ulikheten var naturligvis dimensjonene ved virksomheten - geografisk, funksjonelt og organisatorisk. Geografisk kan man øyne et kontinuum fra det globalt orienterte USA og til de to småstatene, som begge hadde en regional orientering. Men også Sverige og Norge hadde sine armer ut i den store verden. Også funksjonelt og organisatorisk øynes et kontinuum, med supermakten USA i en særstilling, både på grunn av myldret av organisasjoner knyttet til de amerikanske hemmelige tjenester og fordi de bedrev den mest mangfoldige virksomheten.⁷ USA hadde dessuten tilgang til den mest sofistikerte teknologi.

Dernest: Selv om alle fire land tilhørte den atlantiske verden, og selv om det foregikk et samarbeid dem imellom, øynes en sentrum-periferi-skala, med USA i sentrum og med Sverige i ytterkant: Jo nærmere sentrum, desto større tilgang på sofistikert teknologi og på informasjon; jo nærmere sentrum, desto tettere samarbeid. Rent allment innebar denne sentrum-periferi dimensjonen at USAs hemmelige tjenester ble viktige informasjonskilder også for de øvrige land, som på sin side hadde beskjedne

forutsetninger for å kunne vurdere substansen i denne informasjonen. USA skaffet seg dermed også en forrang i *fortolkningen* av trusselens omfang og karakter.

Norske særtrekk

Innenfor disse hoveddrammer, hva kan betraktes som *norske særtrekk*? Jeg vil i dette notatet dvele ved fire forhold, som på ulik måte ga de norske hemmelige tjenester et særpreg: For det første spionasje-problemet som et periferi-fenomen; for det andre arbeiderbevegelsens sentrale rolle i oppgjøret med kommunistene; for det tredje Vilhelm Evangs fremtredende rolle innenfor de norske hemmelige tjenester; for det fjerde den sønorske atlantisismen.

1. Spionasje som periferi-fenomen

Den sovjetiske spionasje-virksomheten mot vestmaktene var i gang igjen meget tidlig etter krigen, på et tidspunkt da de vestlige land demobiliserte eller reduserte sine institusjoner.⁸ Endel av denne spionasjen ble utført av legale og illegale sovjetiske residerter, men russerne trakk også stor veksel på vestlige borgere som arbeidet for dem. De norske borgere som gikk i sovjetisk tjeneste skilte seg ut ved at de representerte et trefoldig periferi-fenomen: For det første fordi de tilhørte lav-status grupper; for det andre fordi de befant seg fjernt fra de etablerte maktsentra og de innerste hemmeligheter; for det tredje fordi mange av dem rent geografisk hadde tilknytning til Nord-Norge.

De fleste amerikanske og britiske spioner som ble tatt var ressurspersoner, som samtidig var godt forankret i de etablerte systemer. Det gjaldt atomspionene Allan Nunn, Klaus Fuchs og Rosenbergene; likeledes "the Cambridge Comintern" eller "the magnificent five" - anført av Kim Philby, som var sentralt plassert i etterretningsorganisasjonen MI6 i 11 år, den siste tiden i Washington.⁹ Sverige hadde sin oberst Stig Wennerstrøm.

Men forøvrig hadde de svenske¹⁰ og norske spionene lav sosial status, og de befant seg med ytterst få unntak fjernt fra maktens sirkler og de innerste hemmeligheter. Det gjaldt Asbjørn Sunde,¹¹ Selmer Nilsen og hans medsamsvorne i Bakfjord,¹² samt småbrukerne og løsarbeiderne i Pasvik. Den spion som nådde lengst i status og stilling var Gunvor Galtung Haavik; hun slo seg opp til å bli kontorfullmektig.¹³ Når Arne

Treholt holdes utenfor, skyldes det at han må betraktes som en annen-generasjonsspion og irrelevant av flere grunner i denne sammenheng.

En av årsakene til denne norske - og til dels svenske eiendommeligheten - kan være at de to skandinaviske kommunistpartiene aldri fikk grepet på de høyakademiske miljøene. Det nærmeste man kan komme et Cambridge-miljø i Norge må være Motdagistene, men de lot seg kun innordne i Erling Falks rekke.

Den tredje periferi-dimensjonen gjenspeiler det forhold at det norske spionasje-problemet hadde sitt tyngdepunkt i Nord-Norge. Men heri lå samtidig en form for NÆRHET, som kan bidra til å forklare spionasjevirkningen: Nærhet i form av at Norge og Sovjetunionen her hadde felles hav og grense, hvilket innebar at både russere og nordmenn lett kunne ta seg inn og ut av Norge. Nærhet også i betydningen historiske bånd generelt og et nært krigssamarbeid spesielt. Mange fra Nord-Norge samarbeidet med russerne eller var i russisk tjeneste under krigen, også på etterretningssiden. Før de dro tilbake i 1944-45 måtte flere av dem undertegne en erklæring om at de også i fremtiden var innstilt på å arbeide for de russiske etterretningsorganene. Flere av disse kontaktene ble gjenopptatt etter krigen.¹⁴

Dette sammensatte nærhetsbildet kan forklare opprullingene i f.eks. Øst-Finnmark og Bakfjord.

En annen side ved nærhets-problemet var de omlag 200 russiske krigsgraver i Norge, igjen konsentrert i Nord-Norge. Det stilte norsk kontra-spionasje overfor et kolossalt etterretningsproblem i de første etterkrigsårene. I grell kontrast til russernes behandling av sine hjemvendte krigsfanger, viste russiske diplomater nemlig en helt usedvanlig omsorg for sine døde landsmenn i Norge, noe som kom til uttrykk i en omfattende reisevirksomhet på kryss og tvers for å besøke gravene. Dette spesielle problemet ble først løst gjennom opprettelsen av sentralkirkegården på Tjøtta i 1953.

Ingen av de andre tre landene ble stilt overfor et slikt mangefasettert nærhetsproblem.

Den nord-norske problematikken opptok de norske hemmelige tjenester meget tidlig etter krigen, men det var likevel først fra og med 1948 - men særlig fra 1950 - at mottiltakene i nord fikk tyngde og systematikk. En rekke institusjoner engasjerte seg nå i Nord-Norge - Overvåknings-

politiet, Forsvaret innbefattet E-staben, og arbeiderbevegelsens ulike organisasjoner.

2. Arbeiderbevegelsens sentrale rolle i oppgjøret med kommunistene

Femtekolonnismens kjernegruppe er de personer som ganske direkte rammes av lovens ulike forræderi- og landssvikbestemmelser. Men begrepet femtekolonnister rommer også landsmenn og hjemlige grupper som *mer allment* er blitt betraktet som en trussel mot nasjonens integritet og de etablerte samfunnssystemer. I alle fire land var det i denne perioden kommunistene og deres antatte sympatisører som kom i søkelyset.

Dette oppgjøret med kommunistene sprang ut av Stalins makt og press-politikk på hjemmebane og i Øst-Europa, hvilket bragte kommunistiske regimer til makten en rekke steder, mens andre partier og grupperinger ble skjøvet ut i det ytterste mørke. Sovjetiske avhoppere kunne samtidig fortelle at Stalins ambisjon var å undergrave de vestlige samfunn fra innsiden, fremfor alt gjennom fagbevegelsen. De vestlige kommunist-partiers enestående evne til å redusere seg selv til Kremles etterplaprerer sådde tvil ved deres uavhengighet. Dette drama utspant seg med Andre Verdenskrig som kulisse - erfaringene med Hitler-Tyskland og quislingene satt ennå i ryggmargen.

Kampen mot det unasjonale ble på denne måten flettet sammen med en kamp om makt, fremfor alt i fagbevegelsen. Å skille disse to hensyn fra hverandre var vanskelig. For de fleste av de sentrale aktørene var dette to sider av samme sak. Kampen mot kommunistene på hjemmebane ble slik den indre dimensjonen ved den kalde krigens Oppdemningspolitikk.

Men om hovedtrusselen var den samme i de fire land, så skilte Norge seg ut fra de fleste av dem ved at arbeiderbevegelsen her fremsto som den tyngste kraft i forsøkene på å stoppe kommunistene. Dette forhold gjenspeilte arbeiderbevegelsens og "ettpartistatens" dominans i de første tiår etter krigen. I Storbritannia og USA ble motstrategien båret frem av en langt mer sammensatt bevegelse, i USAs tilfelle med FBI i en sentral rolle. Bare den svenske arbeiderbevegelse grep fatt i kommunist-problemet med større systematikk enn den norske, noe som gjenspeiler at sosialdemokratene hadde en enda mer suveren posisjon i det svenske samfunn.

La meg først belyse den norske situasjonen.

Å holde orden i rekkene var intet ukjent fenomen i arbeiderbevegelsen. Her var hustukt overfor unnaslentrene i fagbevegelsen og på "gølv" - overfor dem som ikke gjorde jobben eller snyltet på kassa. Her var disiplin i parti-rekkene - Det norske Arbeiderparti var såvisst ikke noen søndagsskole. Nå behersket arbeiderbevegelsen også de offentlige institusjoner. Dette store og bredt anlagte styringsredskap ble nå med logisk selvfølgelighet også brukt overfor kommunistene.

Den viktigste arena for oppgjøret var fagbevegelsen. Det var her kommunistene og deres antatte sympatisører hadde sitt sterkeste fotfeste, etter at de i 1949 mistet enhver mulighet for å øve innflytelse på den parlamentariske arena; det var fagbevegelsen som ifølge avhopperne var utpekt som den viktigste arena for maktovertakelse innenfra. Forsøket på å stoppe kommunistene i fagbevegelsen antok mange former. En av dem var at arbeiderbevegelsens apparater fra slutten av 1940-tallet ble benyttet for å registrere kommunister og deres virksomhet - på samme måte som kommunistene registrerte motspillere.¹⁵ Selv om vi ennå vet lite om denne virksomhetens omfang, er det rimelig å anta at den ikke var særlig systematisk; vi må dernest anta at den primært rettet seg inn mot klubber og forbund hvor kommunistene sto spesielt sterkt. *Nordens Klippe* i Kirkenes er et illustrerende tilfelle.

Vi har enda mindre presis informasjon om arbeiderbevegelsens samarbeid med de hemmelige tjenester, annet enn en rekke løse tråder. Vi har beskjedne kunnskaper om hvem som initierte samarbeidet og når det konkret skjedde; vi vet lite om hvor omfattende virksomheten ble. Det vi kan øyne, er at det fra slutten av 1940-tallet avtegner seg forbindelseslinjer mellom arbeiderbevegelsen, Etterretningstjenesten og Overvåkningstjenesten. Denne kampen mot den indre fare og dette oppgjøret med kommunistene var likevel ikke begrenset til disse tre aktører. Også andre organisasjoner, institusjoner og grupperinger deltok, herunder arbeidsgiversiden.¹⁶ Noen styrende "master plan" er det dog vanskelig å få øye på. Det synes mest fruktbart å tenke seg det hele som en serie med initiativ og tiltak som alle pekte i samme retning, og som ble båret oppe av hva vi kan kalle den usynlige hånd, nemlig hva som ble oppfattet som den nasjonale oppgave å stoppe kommunistene.

Deltakerne var aktører på ulike plan i ulike organisasjoner og institusjoner. De fleste kjente hverandre fra tidligere, fra ute- og hjemmefronten under krigen og fra arbeiderbevegelsen. De hadde det til felles at de ut fra ulike motiver ønsket om å holde et øye med kommunistene og deres antatte sympatisører. Den innbyrdes kontakten mellom dem synes å ha vært

relativt sporadisk. Bare noen få hadde dette som sin primære oppgave; for de fleste i nettevverkene var denne "hemmelige" virksomheten kun en bibeskjeftigelse.

Et særtrekk ved den norske situasjonen var at Evangs E-tjeneste - Forsvarets utenriks- og etterretningsstab - ble engasjert i det hjemlige oppgjøret med kommunistene. Det var to grunner til dette engasjementet: For det første at tjenesten var tillagt *funksjoner* som inviterte til slik overvåkning; for det andre at E-staben alt hadde *et apparat og en erfaring* som arbeiderbevegelsen ønsket å benytte seg av.

Den norske E-tjenesten var i London-tiden tillagt viktige funksjoner knyttet til overvåkning og registrering. Den forsøkte å kartlegge den tyske militærmakten i Norge og dens lokale hjelpere; den hadde også ansvaret for militær sikkerhetstjeneste og sivil overvåkning av de norske miljøene i London. E-tjenesten fortsatte med endel av de samme oppgavene også etter krigen. Fordi den hadde et sikkerhetselement, kom den i 1945-46 til å spille en sentral rolle i kontroll med og avhør av tyske krigsfanger.

Det var denne erfaring og dette apparat som ble basis for E-stabens engasjement overfor kommunistene. Primæroppgaven var totalforsvaret, og her var det den politiske ledelse anført av forsvarsminister Jens Christian Hauge som trakk opp rammene for Evangs virksomhet. Målet var å sikre institusjoner og anlegg, og slik sørge for at kommunister ble holdt vekk fra bestemte steder og stillinger; den amerikanske våpenhjelpen måtte losses og bringes til lagre uten å bli rammet av sabotasje og streiker. I tillegg til disse kjerneoppgavene, var E-staben samtidig også på vakt overfor og den forsøkte å kartlegge mulig kommunistisk etterretningsvirksomhet, sabotasje, infiltrasjon, propaganda og attentater som hadde som mål å svekke landets forsvar og alminnelige motstandsevne.¹⁷

E-staben kom imidlertid til å strekke sin overvåknings-virksomhet ut over totalforsvaret. Det skyldtes to forhold: For det første overtok Evang deler av virksomheten og endel av kontaktene til de private organisasjoner som oppsto kort tid etter krigen. Vi taler her om etterretningsgrupper som sprang ut av HV-miljøer samt næringslivstopper som fant hverandre; mest kjent er Lien/Platou-gruppen.¹⁸ Blant gruppenes mangesidige virksomhet hørte også kartlegging av kommunister. Selv om formålet igjen primært var å sikre totalforsvaret, strakk åpenbart endel av denne virksomheten seg lengre. Uansett hvilken målestokk vi anlegger på disse gruppene, så var imidlertid deres betydning ganske beskjeden - og sterkt overdrevet i ettertid.

Det var imidlertid et annet forhold som klarere brakte E-staben inn på det som noe upresist kalles "politisk" overvåkning: Fagbevegelsen og den politiske ledelse i Forsvarsdepartementet fant at E-stabens *apparat og erfaring* kunne bistå arbeiderbevegelsen. E-staben satt på et hemmelig budsjett. Den hadde arbeidsordninger og tekniske muligheter for samband og avlytting. Initiativet synes i første rekke å ha kommet fra fagbevegelsen og den politiske ledelse i Forsvarsdepartementet, og virksomheten tok åpenbart til rundt 1950. E-staben ble tildelt midler, og endel Arbeiderpartifolk kom inn i E-staben; enkelte beveget seg den andre veien. Antallet var likevel beskjedent, og denne spesielle rekrutteringen rokket ikke ved det forhold at "borgerlig" innstilte mennesker var klart overrepresentert også i E-tjenesten i forhold til de alminnelige politiske tyngdepunkter på den tiden. Virksomheten foregikk til rundt 1960¹⁹ da endel av dette arbeidet var gått over til Overvåkningspolitiet.

Det er fremkommet informasjon om at E-staben drev avlytting også senere, og at denne avlyttingsvirksomheten strakk seg lengre enn til å overvåke Forsvarets egen telefon-trafikk.²⁰ Men denne avlyttingen i regi av E-staben var primært opptatt av den sovjetiske ambassade, de sovjetiske handelsorganisasjoner og -bedrifter; dette ga nemlig inntak til informasjon om en rekke sider ved sovjetisk virksomhet i Norge - også om kontakter med norske statsborgere.

I sum kan man si at E-stabens deltakelse i kampen mot kommunistene antyder et særnorsk fenomen, ihvertfall sammenliknet med de to anglo-amerikanske land. Dette rokker likevel ikke ved det forhold at også E-stabens bidrag skjedde innenfor sosialdemokratiets overordnede ramme.

I statsapparatet forøvrig var det for arbeiderbevegelsen naturlig å trekke veksler på Overvåkningspolitiet, som gjenoppsto i 1947 med politiinspektør Asbjørn Bryhn som daglig leder og i realiteten overvåkningssjef. Overvåkningspolitiet synes likevel ikke å ha vært noen pådriver i den initierende fasen. Overvåkningspolitiets primære virksomhet var å overvåke den indre fare og faren for svik. Hvordan dette ble avgrenset i forhold til kommunistene er ennå uklart. Politiets retningslinjer til utover mot 1970-årene åpnet for å registrere opplysninger om fremtredende medlemmer innenfor kommunistiske organisasjoner, samt medlemskap i eller arbeid for organisasjoner som med rettsstridige midler ville motarbeide landets lovlige myndigheter og forsvar.²¹ Det er en rimelig arbeidshypotese at så lenge kommunistene ble bedømt som unasjonale, rommet dette en betydelig årvåkenhet overfor en god del av kommunistenes virksomhet. Det gjaldt

fremfor alt NKPs kontakter med kommunist-statene og deres representanter.

Overvåkningspolitiet begrenset seg likevel ikke bare til NKP. Det fulgte også den nye venstresiden knyttet til Orienterings-kretsen, Sosialistisk Folkeparti og Sosialistisk Valgforbund, ihvertfall til inn på 1970-tallet. Igjen var det primære siktemål å overvåke de venstreradikales kontakter med øststatene.²² Her øynes et speilbilde: Øst-Tyskland f.eks. betraktet personer fra disse miljøer som interessante samarbeidsobjekter; Overvåkningspolitiet fulgte på sin side disse kontakter med DDR med tilsvarende skepsis.²³ Det spørsmål som imidlertid fortsatt må stilles, er om politiets overvåkning på dette senere stadium *begrenset* seg til denne typen virksomhet.

Vi har ennå bare fragmentariske kunnskaper om forbindelseslinjene mellom arbeiderbevegelsen og Overvåkningspolitiet. De var der. Men mønstret synes igjen å ha vært at her var sporadisk kontakt mellom toppene samt endel utveksling av informasjon mellom enkelt-personer på lavere nivåer.²⁴ Det er grunn til å anta at disse kontaktene avtok med årene; det gjaldt fremfor alt på topp-nivå.

Jeg fremholdt tidligere at de svenske sosialdemokratene kom til å spille en enda mer dominerende rolle i kampen mot kommunismen, og at de også utførte arbeidet med større systematikk enn i tilfellet Norge. Allerede høsten 1945 tok det sosialdemokratiske partiet initiativet til systematisk å registrere kommunistene i fagbevegelsen. Slik oppsto organisasjonen SAPO - Socialdemokratiska arbetsplatsombudsorganisationen, som fikk ganske store dimensjoner. SAPO tørket imidlertid ut midt på 1950-tallet.²⁵

På samme måte som i Norge engasjerte også det svenske overvåkningspolitiet, eller Säpo, seg i oppgjøret med kommunistene. Men også her var overvåkningspolitiet primært et redskap for det sosialdemokratiske styre. Säpo fikk en "flying start" sammenliknet med det norske Overvåkningspolitiet, idet det hadde fulgt kommunistene under krigen. I 1944 fantes det nesten 60.000 kommunister registrert hos Säpo. Registreringen ble gjenopptatt i 1948 - *vel og merke på Regjeringens ordre*, og den automatiske registreringspraksis vedvarte ut den perioden som her omhandles.²⁶

I 1960-årene ble Säpo beskyldt i den offentlige debatt for å ha drevet overvåkning som i realiteten skjedde i regi av IB, Inhämtning Birger, oppkalt etter organisasjonens leder Birger Elmér. Jeg nevnte tidligere som

et særtrekk ved den norske situasjonen at også E-tjenesten deltok i oppgjøret med kommunistene. Det nærmeste man kan komme noe slikt i Sverige er IB, men det tok til på et senere tidspunkt enn i Norge. IB har røtter tilbake til 1957, da Birger Elmér ble sjef for en nyopprettet Grupp B i försvarsstabens inrikesavdeling (Fst/In). Hensikten med Grupp B, eller B-kontoret som det snart ble kalt, var å registrere svenske kommunister. B-kontoret ble i 1965 slått sammen med T-kontoret, som hadde ansvaret for ytre spionasje i militær hensikt. Slik oppsto IB.²⁷

Et viktig poeng i vår sammenheng er at også Elmér arbeidet innenfor den sosialdemokratiske hoveddramme. Elmér pleide nær kontakt med sentrale størrelser som Sven Andersson og Olof Palme.²⁸ IB hadde også en viss kontakt med den norske arbeiderbevegelse, i tråd med bevegelsens - og trusselens - internasjonale karakter.²⁹ Den norske E-staben utvekslet informasjon med etterretningselementet i IB; arbeiderbevegelsens folk var på sin side mer opptatt av å samtale med IB om den politiske og faglige situasjon.

Hva så med den britiske og amerikanske håndteringen av den indre fare? Også i Storbritannia spilte arbeiderbevegelsen en fremtredende rolle i oppgjøret med kommunistene. Men Labour hadde ikke det samme omfattende styringsredskap til sin disposisjon som i "ettpartistatene" Norge og Sverige. Dessuten falt partiet ut av posisjon i 1951. Men også her spilte arbeiderbevegelsen en sentral rolle i å dra i gang og konstituere motstrategien tidlig etter krigen. Attlee-regjeringen var på dette stadium misfornøyd med overvåkingstjenesten MI5s beskjedne engasjement i kampen mot kommunismen, særlig fordi statsminister Clement Attlee og hans Cabinet var overbevist om at kommunistene sto bak en serie med ødeleggende streiker.³⁰ Når imidlertid MI5 først kom i siget, viste den samtidig en betydelig slagkraft. MI5 sørget f.eks. for at det britiske kommunistpartiet etterhvert ble infiltrert på nesten alle nivåer. I 1955 fikk MI5 også hånd om det hemmelige kartoteket over kommunistpartiets medlemmer.³¹

Det amerikanske oppgjøret med kommunistene og deres antatte sympatisører nådde sitt topp-punkt med McCartyismen. Også i USA var fagbevegelsen aktiv i denne kampen, men bare som en av svært mange aktører. I det hele tatt skiller den amerikanske kampanjen seg sterkt ut fra de skandinaviske. Ett særtrekk var at kommunistpartiet var svært så lite, og at kampanjen rettet seg mot en videre og mer sammensatt målgruppe.³² I motsetning til de tre øvrige land fikk kampanjen også et

sterkt anti-intellektuelt preg. Et skarp søkelys ble satt både mot universitetene og de ulike maktsentra i Washington.³³

Om noen *institusjon* skal nevnes som spesielt innflytelsesrik i den amerikanske kampanjen, må det være J. Edgar Hoovers FBI. Det betyr at det kun var i USA at institusjoner innen de hemmelige tjenester ble en autonom kraft i kampen mot den indre fare. Den rike amerikanske flora av litteratur som er kommet i løpet av 1980-årene, har avdekket et kraftfullt og pågående FBI. Gjennom kampen mot kommunistene utviklet FBI seg fra å være et relativt nøytralt overvåkningsorgan, til å bli hva William W. Keller har omtalt som en stadig mer aggressiv "independent security state", avskjermet fra sine kontrollører og med en utstrakt bruk av ulovlige midler.³⁴ Disse karaktertrekk ble videreutviklet i FBI's kamp mot det svarte Amerikas organisasjoner, som Hoover forsøkte å diskreditere ved å kople dem til kommunismen.³⁵ Senere markerte FBI seg også i kampen mot anti-krig bevegelsen.

På den annen side spilte ikke de øvrige hemmelige tjenester i USA noen fremtredende rolle i kampanjen mot politiske avvikere i den kalde krigens kjerneperiode. Det kom senere.³⁶

3. Evangs imperium

Hoover bygget seg et imperium. Men dette imperiet begrenset seg til den hjemlige arena. Under diskusjonene om reorganiseringen av de amerikanske tjenester frem til 1947 ble det riktignok reist forslag om å etablere et super-FBI. Men frykten for politistaten bidro til at man fikk en delt løsning, hvor CIA fikk det overordnede ansvar for den ytre etterretning, mens FBI ble overlatt ansvaret for overvåkningen av den indre fare generelt; FBI måtte med det også oppgi sitt fotfeste i Latin-Amerika.³⁷

Hoovers imperium var likevel stort. Det kan likevel hevdes at Evangs virksomhetsområde i en viss forstand var større. Ingen annen aktør eller institusjon i de fire land som her omtales fikk som Evang hånd om eller fotfeste i så mange deler av de "hemmelige" virksomheter. Den faktiske og reelle oppsplittingen av tjenestene var langt større i de tre andre land. Det gjaldt fremfor alt i USA, med sitt mylder av ganske autonome hemmelige tjenester knyttet til den ytre virksomhet. Her fant det også sted en kompartementalisering *innen* viktige tjenester; man taler f.eks. om "de to CIA".³⁸

Oppsplittingen var også betydelig i Storbritannia og Sverige. Birger Elmér samlet riktignok i 1960-årene under sin hatt mange av de samme innenlandske og utenlandske virksomheter som Evangs E-stab.³⁹ Men dimensjonene ved IBs virksomhet var langt mer beskjedne enn Evangs, og IB fikk heller aldri hånd om den tekniske etterretning.

La meg derfor se nærmere på Evangs brede virksomhetsområde, dette særtrekk ved de norske hemmelige tjenester.

Det fantes mange imperiebyggere eller offentlige entreprenører i det norske samfunn kort tid etter krigen. Vilhelms bror Karl Evang var en av dem. Imperiebyggerne nøt godt av det institusjonelle tomrom som ennå preget det norske system. Det ga albuerom som ikke fantes i f.eks. Sverige og Storbritannia, men som var tilstede i USA i den forstand at landets styringsstrukturer generelt er ganske labile og mulighetene for alliansebygging store. En annen årsak til Evangs posisjon var hans kontaktflate, som ikke var stor, men sammensatt. Gjennom sitt arbeid i universitetsmiljøet og i etterretningsorganisasjonen XU under krigen skaffet Evang seg erfaring og kontakter som han bygde videre på etterpå. Han hadde også en forankring i arbeiderbevegelsen, ikke fordi han anstrengte seg for å bygge opp og pleie slike kontakter - tvert om, men fordi hans politiske ståsted var kjent, ikke minst hans årvåkenhet overfor det nasjonale i det internasjonale samarbeidet. Enkelte har dernest understreket at han pleide nær kontakt med den departementale ledelse; til en viss grad gjorde han nok det, men innad i Forsvaret var det først og fremst sjefen for Forsvarsstaben, general Ole Berg, og også hans etterfølger fra 1957, Bjarne Øen, som han hadde et tillitsfullt forhold til. En rekke andre generaler hadde han lite til overs for; deres intellektuelle horisont og politiske forstand var ikke mye å skryte av, mente Evang. En tredje årsak til at Evang ble funnet attraktiv i så mange ulike sammenhenger, var at han og hans stab satt på en stor og mangfoldig kompetanse.

Selv om ikke alt det Evang foretok seg var så omfattende, så systematisk anlagt og så effektivt som enkelte har hevdet i ettertid, så innbefattet hans operasjonsområde vår hjemlige andedam og den store verden. Han kunne riktignok ikke konkurrere med USA og Storbritannia i geografisk utstrekning, men hans operasjonsområde strakk seg likevel opp til Novaja Semlja, inn i Hvitsjøen og Finland og til Asia.

E-stabens hovedoppgave var med ulike midler å samle inn, sette sammen og analysere informasjon om ikke-alliert militær virksomhet i områder av betydning for norsk sikkerhet. Aktiviteten rommet signaletterretning,

herunder kryptoanalyse og chiffer-tjeneste og ulike lytte- og peilestasjoner.⁴⁰ På det siste området hadde Luftforsvaret lenge en fot innenfor, men E-staben overtok også etter hvert den biten. Evangs virksomhetsområde inkluderte dernest HUMINT og agent-operasjoner. Han sendte sine folk langt inn i Barentshavet. Tidlig på 1950-tallet drev han sine operasjoner i og fra Finland.⁴¹ Evang utnyttet samtidig det norske komparative fortrinn som lå i handelsflåten til å iverksette *Operasjon Delfinus*, hvor han plasserte folk ved ulike utestasjoner. Slik strakk hans operasjonsområde seg også til Asia, inkludert Hong Kong.⁴²

På hjemmebane hadde Evang hånd om "stay behind"-virksomheten, nemlig krigsorganisering knyttet til etterretning, militær sabotasje samt evakuering eller innsending av nøkkelpersonell. For dette formål etablerte han en spesiell enhet i E-tjenesten, men benyttet seg forøvrig frivillig personell som ble mobiliseringsdisponert for spesiell tjeneste. Det ble forutsatt at disse ville bli igjen i krig for å utføre oppdrag. I den første tiden trakk han imidlertid også veksler på private grupperinger. Disse ble samtidig benyttet til å følge deler av de hjemlige kommunister - et annet av Evangs virkefelt. Hans medvirkning i oppgjøret med den indre fare skyldtes likevel primært at han også ledet den militære sikkerhetstjenesten, med ansvar for å sikre totalforsvaret.

Evangs bredt anlagte virksomhet avfødte motstand. Luftforsvaret tilhørte kritikernes rekker. Men den vanskeligste utfordrer viste seg å bli Asbjørn Bryhn. Motsetningene mellom Evang og Bryhn ble etterhvert store.

Rett nok var koordineringsproblemene store i alle fire land, ikke minst i USA. Det er likevel bare i Storbritannia at man kan øyne en tilsvarende polarisering som i Norge, men ikke engang her var intensiteten så markant. Den britiske ufreden var primært konsentrert om forholdet mellom MI5 og MI6. Striden dreide seg primært om myndighetsgrenser og ansvar i samband med de store spionsakene: Fra atomspionene, via "the Cambridge Comintern" og frem til friksjonene som følge av påstandene om at Sir Roger Hollis, general-direktør for MI5 i årene 1956-65, var dobbelt-agent.

De konkrete årsakene til uoverensstemmelsene mellom Evang og Bryhn var flere, og de hadde til en viss grad røtter helt tilbake til krigsårene i London. En viktig kilde til striden var at de to herrer sto så fjernt fra hverandre i politisk legning. En annen var det klassiske problem forbundet med å trekke klare demarkasjonslinjer i kontrapionasjen, som bidro til dårlig koordinering i spionasje-sakene.⁴³ Det var en viktig grunn til at de

tråkket i hverandres bed i Nord-Norge.⁴⁴ En tredje kilde til ufreden var striden om kontaktene med utenlandske etterretnings- og sikkerhetstjenester. Her har kritikerne hevdet at Evang forsøkte å monopolisere disse kontaktene. Bildet er nok likevel mer sammensatt. I Lygren-saken i 1965, da striden mellom Evang og Bryhn toppet seg, etablerte Bryhn direkte kontakt med CIA; han holdt Evang utenfor, trass i at Lygren hadde jobbet for ham og trass i at det var Evang som kjente denne amerikanske tjenesten og hadde de beste kontakter med den. Evang anklaget derfor Overvåkningspolitiet for ikke å ha overholdt samarbeidsavtalen mellom tjenestene; han fornemmet at Lygren-saken muligens var et anslag mot E-staben.⁴⁵

En rekke organisatoriske fremstøt ble gjort i årenes løp for å forsøke å koordinere de norske hemmelige tjenester. Ett av dem var 1949 års opprettelse av Koordineringsutvalget under Regjeringens Sikkerhetsutvalg, hvor de to herrer måtte sitte ved samme bord. Men det "gikk mindre bra", som Mellbye-utvalget lakonisk uttrykte det.⁴⁶ Koordineringsutvalget gikk i frø i 1965. Striden mellom Evang og Bryhn endte med at begge dro i eksil, Evang til NATO og Bryhn til Bergen.

En annen side ved Evangs virksomhet var at han etter hvert ble mindre meddelsom overfor den politiske ledelse. Slik ble ihvertfall situasjonen oppfattet i Utenriksdepartementet og på politisk hold. U-2 affæren i 1960 virket her som en katalysator i den forstand at Evang etterpå kom i et mer kritisk lys hos de politiske og administrative kjernegrupper.

Evangs forsøk på å holde avstand begrenset seg likevel ikke bare til hjemlige miljøer. Også amerikanerne og britene fikk erfare hans avskjermingspolitikk.

4. Den særnorske atlantisismen

Den norske atlantisismen hadde to ansikter, nemlig integrasjon og avskjerming. Om noen skal utpekes til fadder for denne dobbelte strategi i norsk sikkerhetspolitikk, må det være Jens Christian Hauge. Han var en av de aller viktigste aktørene i den prosessen som førte Norge inn i A-pakten og det integrerte NATO-samarbeidet. Men han var samtidig hjernen bak de tidlige selvpålagte restriksjoner, slik som basepolitikken og den allierte lavprofilen i Nord-Norge. Evang ble arkitekten bak den tilsvarende etterretnings-doktrinen knyttet til integrasjon og avskjerming.

Når jeg omtaler den norske atlantisismen som egenartet, skyldes det at norske myndigheter drev integrasjons- og avskjermingssporet med så stor styrke - og det på samme tid. Dette fenomenet gjenfinnes ikke i de andre landene. For USA er problemstillingen irrelevant. Når det gjelder Storbritannia og Sverige, øyner vi riktignok de samme komponenter, men ikke den samme dosering.

I det britiske tilfellet var avskjermingsprofilen langt *mindre* fremtredende enn i tilfellet Norge. Helst hadde britene ønsket et tettere samarbeid med USA, men fikk oppleve at deres rolle i 'the Special Relationship' nå var som desidert juniorpartner. Det gjaldt på området teknisk etterretning innen rammen av UKUSA-avtalen av 1947.⁴⁷ Det gjaldt også innen kontraspijasjen, hvor de britiske spion-affærene bidro til å forsterke den amerikanske tilbakeholdenheten.⁴⁸

Også Sverige etablerte et funksjonelt samarbeid med vestmaktene ut gjennom 1950-tallet. Svensk utenrikspolitikk må generelt betraktes som et omskiftelig fenomen, lik en kameleon som skifter farge etter omgivelsene. Det forklarer Sveriges opptreden under Annen Verdenskrig, utleveringen av balterne umiddelbart etterpå, det påfølgende samvirket med de vestlige hemmelige tjenester⁴⁹ - og dagens åpne svenske lovprisning av EF og også NATO. Det finnes mange bruddstykker som samlet peker i retning av et svensk samarbeid med de britiske og amerikanske, ja også norske hemmelige tjenester i den kalde krigens kjerneperiode.⁵⁰

Likevel: Sverige sto fast på sin alliansefrie kurs, hvilket innebar at graden av integrasjon ble svakere og avskjermingsprofilen *sterkere* enn i tilfellet Norge. Dette illustrerer også Sveriges plass i den atlantiske verdens sikkerhetspolitiske samvirke; de hørte så absolutt hjemme her, men i dets ytterkant.

La meg nå se nærmere på den norske atlantisismen innen området hemmelige tjenester.⁵¹ La meg starte med integrasjonen.

Det norske samarbeidet med vestmaktene ble etter hvert omfattende. Det gjaldt innenfor feltene kontraspijasje og forebyggende sikkerhet, hvor det også ble etablert samarbeidsorganer i NATO. Mest interessant er likevel etterretningssamarbeidet med de britiske og amerikanske tjenester, et samarbeid som ble konstituert av at Norge som frontstat var i en enestående posisjon til å følge russernes virksomhet i nord.

Det er særlig to forhold som illustrerer norsk etterretnings atlantiske orientering, nemlig samarbeidets *omfang*, som ble betydelig, samt *profilen* på norsk etterretning, som ble preget av at svært mye av Evangs virksomhet rettet seg mot objekter som var knyttet til Øst-Vest kappløpet - til det globale bildet, og ikke det lokale. En grunn til denne profilen var naturligvis at hovedobjektene på Kola primært hadde tilknytning til Øst-Vest kappløpet. Det var denne etterretningsprofilen som fremfor noe annet gjorde Norge interessant sett med amerikanske og britiske øyne.

I lys av dette, hvilke praktiske fordeler så da Norge i et slikt etterretnings-samarbeid? Sett under ett kan vi øyne tre hovedmotiver: For det første: Norge ønsket å yte et bidrag til den vestlige Oppdemningsstrategien, hva vi kan kalle den sikkerhetspolitiske fellesnytte. For det andre: Norsk generøsitet på etterretningsområdet ville kunne skape en generell forståelse for Norges utsatte stilling i de vestlige hovedsteder og indirekte i NATO, hva vi kan omtale som den norske sikkerhetspolitiske egennytte. For det tredje: Ved å bistå de to vestmaktene på etterretningssiden ville Norge kunne få spissteknologi og informasjon som motytelse. Dette kan kalles den norske etterretningsmessige egennytte.

På den annen side: Siden virksomhetens profil primært var rettet inn på den globale kalde krig, og siden Norge ikke var noe primær-objekt i den kalde krigen, tok Norge en risiko ved å medvirke. Derfor var det også, sett med Evangs øyne, bare rimelig at USA - og britene - betalte en betydelig del av kostnadene.

Denne risiko-betraktning i forhold til Moskva var samtidig med på å forme den norske *avskjermingspolitikken*. Denne politikken hadde imidlertid også en indre-politisk motivering: Avskjerming ble ansett som nødvendig for å etablere den fornødne konsensus om sikkerhetspolitikken.

Den norske avskjermingspolitikken begrenset seg ikke *bare* til det tradisjonelle etterretningssamarbeidet. I 1945-46, da representanter for de britiske sikkerhets- og kontraspionasje-tjenester sto i landet i samband med frigjøringen, oppsto det på norsk side en bekymring overfor vestmaktene ganske så uavhengige virksomhet i Norge. Ikke minst britenes kontakter med de private, klandestine organisasjoner ga grunn til uro. Det var dette forhold som førte til at norske myndigheter i februar 1946 satte seg ned for å drøfte gjenopprettelsen av Overvåkningstjenesten. Forholdet til britene - og amerikanerne - forble imidlertid en kilde til uro i flere år fremover. Overfor britene synes dette å ha vedvart frem til 1951, da det på norsk initiativ ble holdt et møte på topp-plan i London.⁵²

De samme mønstre og motiver gjenfinnes bak etableringen av den norske "stay behind"-virksomheten. Også her samarbeidet Evang riktignok med andre - i den første tiden med britene, senere også med amerikanerne og andre; en av grunnene til det var at denne virksomheten var tenkt å fortsette også dersom den norske motstandskampen igjen for en periode måtte ledes utenfra. Men tjenesten var helt og holdent norsk. Evang var opptatt av at den ville dempe de behov som allierte måtte ha for i fred å forberede og i krig anvende sine egne apparater for slik innsats på norsk område og utenfor norsk kontroll.

Det var likevel innenfor den tradisjonelle etterretningen knyttet til informasjonshenting at avskjermingsprofilen ble mest iøynefallende. I lys av virksomhetens offensive profil var behovet for å trekke grenser ekstra stort nettopp på dette området. Her satt også Evang, som hadde en ambisjon om å bygge opp en sterk, nasjonal tjeneste, som kunne bidra til å gi Norge en mer autonom informasjonsbase, uavhengig av de store makter. Denne informasjonsbasen kunne på ulik måte benyttes som et forhandlingskort i samarbeidet med vestmaktene, samtidig som en sterk norsk tjeneste kunne dempe vestmaktens behov for egne fremskutte operasjoner i nord. I løpet av 1950-årene oppsto en rekke episoder som understreket nødvendigheten av å sikre kontroll over allierte flyoperasjoner fra norsk område, og av å bygge opp en sterk norsk lytte- og peile-tjeneste.⁵³

En annen side ved denne fornorskningsprosessen var at enkelte norske operatører forsvant ut av E-tjenesten, aktører som, slik Evang så det, hadde vært for ukritiske i sitt samarbeid med amerikanerne.

Bak fornorskningsprosessen lå i bunn og grunn den erfaring at "There are no friendly [intelligence] services, there are only the [intelligence] services of friendly powers".⁵⁴

Avslutning

Begrepet "den lange freden" er blitt brukt som et bilde på etterkrigstidens enestående maktpolitiske stabilitet i den atlantiske verden.⁵⁵ Dette uttrykket kan imidlertid også brukes i en utvidet mening, nemlig til å beskrive den i historisk sammenheng unike indre fred som preget denne verden i denne epoken. Trass i den kalde krigen og det beinharde oppgjøret med kommunistene er dette bildet også dekkende på de områder som her er omtalt. For det første kulminerte kampen mot Moskva og kommunistene allerede midt på 1950-tallet; for det andre var utfordringene relativt endimensjonale, og de var i all hovedsak identifiserbare og kontrollerbare. Det er ikke lenger tilfelle. Også derfor er "den lange freden" nå historie.

English summary

Norway's secret services - a comparative perspective

The purpose of this study is to compare the secret services of Norway with those of the United States, Britain, and Sweden in the core period of the Cold War, i.e. until the mid-60s. The author argues that, basically, there were two similarities between the secret services of the four countries: firstly, because of the imminent threat and their economic and technological potential, the secret services of the four countries grew impressively in both quantity and quality; secondly, in all the four countries the secret services were geared to the Eastern Bloc and the communists.

As far as Norway is concerned, the author points to four distinct features of its secret services:

1. *Espionage as a peripheral phenomenon.* Norwegian citizens who joined the secret services of the Eastern Bloc had a low social ranking; their professional status was low, which meant that they were far from power positions and few of them had access to the most important secrets; lastly, many of them lived in the northern part of Norway.

2. *The crucial role of the Norwegian Labour movement in the surveillance of communists.* This may be explained by the fact that the Labour movement had an extremely strong position in Norway during the two post-war decades. In a comparative perspective, only the Swedish Labour movement was stronger than the Norwegian, which explains why the surveillance of Swedish communists was more centralised and systematic. Another extraordinary feature of the secret services of Norway was the involvement of the Defence Intelligence Staff, headed by Colonel Wilhelm Evang, in the surveillance of communists. However, the author argues that Evang operated within the framework of the policy of the Labour movement.

3. *Evang's many functions within Norway's secret services.* It is argued that, compared to the other three countries, no single institution can compete with the Norwegian Defence Intelligence Staff in its number of functions. Evang's field of operations included SIGINT stations; HUMINT operations abroad; analyses of enemy intelligence; secret stay behind; security service; and surveillance of communists.

4. *The unique feature of Norway's atlanticism.* During the Cold War Norway's cooperation with the major Western powers had two faces: on the one hand, close ties and integration; on the other hand, an effort to keep the Western powers aloof by way of screening. It is argued that, although these two features may be found in other countries as well, in Norwegian policy these two tracks were pursued with strong intensity *at one and the same time*. This pattern came to characterise Norway's secret services as well.

Noter

Dette notatet er en bearbejdet versjon av min prøveforelesning over oppgitt emne til den filosofiske doktorgrad. Forelesningen ble holdt den 11. oktober 1991.

1. Denne kategoriseringen avviker fra hva som er vanlig i offisiell norsk terminologi. En av grunnene til det er at norske definisjoner normalt ikke tar hensyn til alle typer aktiviteter, f.eks. hemmelig virksomhet av typen propaganda, økonomisk krigføring, støtte til undergrunnsbevegelser etc, og heller ikke de hemmelige tjenesters rolle i indre-politiske oppgjør. Jfr. Mellbye-utvalget: *Innstillingen om den forebyggende sikkerhetstjeneste*, *Innstillingen avgitt 12. mai 1967 av et utvalg oppnevnt ved kongelig resolusjon av 28. januar 1966*, *Nytt sammendrag utarbeidet 23. november 1987*. Jfr. *Stortingsmelding nr. 89, 1969-70, Om innstillingen fra utvalget til å vurdere forskjellige sider ved den forebyggende sikkerhetstjeneste*. Sml. Torstein Eckhoff, "Rettslige sider ved overvåkning og sikkerhetstjeneste", *Jussens venner*, (bd. 14, hefte 2/3, 1979).
2. Om status og problemstillinger i amerikansk forskning på området, se John Lewis Gaddis, "Intelligence Espionage, and Cold War Origins", *Diplomatic History*, (bd. 13, nr. 2, våren, 1989).
3. Jfr. kapitlet om etterkrigstiden hos Christopher Andrew, *Her Majesty's Secret Service. The Making of the British Intelligence Community*, (Elisabeth Sifton Books, Viking, N.Y., 1986); jfr. også hans kritiske bemerkninger i artikkelen "Whitehall, Washington and the Intelligence Services", *International Affairs*, (bd. 53, 1977, nr. 3, juli, 1977).
4. Norge skiller seg ut ved at betydelige mengder arkivalia er makulert, hvilket medfører at rekonstruksjon vil by på store problemer. Det er kjent at antatt interessante arkiver er brent i arbeiderbevegelsen: Se Ronald Bye, *Sersjanten, makt og miljø på Youngstorget*, (Gyldendal, Oslo, 1987); om arkivsituasjonen i Forsvaret, inkludert i E-staben, se *Forsvarets arkiver, NOU 1990:7*. Situasjonen synes på den annen side å være langt bedre i Overvåkningspolitietts arkiver. Disse lakuner i norske arkiver vil trolig medføre at amerikanske arkiver vil få en stor betydning ved rekonstruksjonen av de norske hemmelige tjenesters virksomhet. Selv om lite ennå er avgradert i USA innenfor disse områder, er det grunn til å anta at disse arkivene er meget fyldige - men også at de er vinklet og farvelagt, med mulighet for at bildet av norsk etterretning blir fortenget.
5. Et generelt perspektiv på etterretning og kunnskapsrevolusjonen: Vilhelm Agrell, "Underrättelserevolutionen", *Världspolitikens dagsfrågor*, (nr. 4, 1978).
6. Svenske trusseloppfatninger er omtalt på ulike steder hos: Vilhelm Agrell, *Alliansfrihet och atombomber, Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen 1945-1982*, (Liber Förlag, Sth., 1985); Rolf Tamnes, *The United States and the Cold War in the High North*, (Ad Notam, Oslo, 1991); Paul Marion Cole, *Neutralite du jour: The conduct of Swedish security policy since 1945*, (Ph.D., The Johns Hopkins University, 1990); J.E. Rådehed, "Swedish forces to aid Norway? The Nordic Security Question 1948-49", R. Tamnes, (red.), *Forsvarsstudier, Årbok for Forsvarshistorisk forskningscenter, Forsvarets høgskole 1986*, (Tano, Oslo, 1986).

7. En type virksomhet som USA og Storbritannia bedrev, men som i praksis var fraværende for Norges og Sveriges vedkommende var HUMINT-virksomhet av typene psykologisk og økonomisk krigføring, støtte til undergrunnsbevegelser - aktiviteter hvor de politiske myndigheter "can plausibly disclaim any responsibility", og som ikke ville involvere "armed conflict by recognized military forces", som det het i NSC 10/2 av juni 1948, det dokument som åpnet for "covert actions" i USA: Rhodri Jeffreys-Jones, *The CIA & American Democracy*, (Yale University Press, New Haven and London, 1989), s. 55.

Denne virksomheten var ikke begrenset til Østblokken, jfr. USAs vellykkede påvirkning av den italienske valgkampen i 1948: James Edward Miller, *The United States and Italy, 1940-1950: The Politics and Diplomacy of Stabilization*, (Chapel Hill, 1986), ss. 243-49; John Ranelagh, *The Agency, The Rise and Decline of the CIA*, (Simon and Schuster, N.Y., 1986), ss. 137-38, 216, 248-52.

I 1950-årene utgjorde "covert actions" en stor bit av CIAs virksomhet, men den ble i økende grad dreid mot utenomeuropeiske områder. Generelt: John Prados, *President's Secret Wars, CIA and Pentagon Covert Operations Since World War II*, (William Morrow and Company, Inc., N.Y. 1986).

Også de britiske "covert actions" dreide i retning av utenom-europeiske områder. De benyttet dessuten slike virkemidler innen Samveldet.

8. Russerne opprettholdt store representasjoner, og mange av de såkalte legale residenter (med diplomatisk immunitet) var etterretningsoffiserer. Til sammenlikning hadde CIA ingen ved den amerikanske representasjonen i Moskva før i 1953: Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *KGB, The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, (Hodder & Stoughton, London, Sydney, Auckland, Toronto, 1990), s. 375.

I 1948 hadde russerne 53 med diplomatisk immunitet ved sine representasjoner i Oslo. Kanskje var så mye som halvparten av dem etterretningspersonell; det var ihvertfall tilfellet i 1966. For 1966: Mellbye-utvalget, *op.cit.*, s. 17.

Om gevinsten for russerne sto i forhold til anstrengelsene er imidlertid et annet og mer komplisert spørsmål. (Jfr. Gaddis, *op.cit.*) En side ved spørsmålet er at virksomheten virket kontraproduktivt fordi den sterkt aksentuerte de vestlige mottiltakene. Bildet nyanseres dernest av at en rekke hoppet av og f.eks. av avsløringen av VERONA-kodene via finnene i 1944. Dernest: Demobiliseringen og reduksjonen av apparatene på vestlig side medførte at en rekke etablerte russiske spioner mistet sitt sentrale fotfeste: Andrew & Gordievsky, *op.cit.*, ss. 302, 307, 309, 311.

9. Robert Cecil, "The Cambridge Comintern", i Christopher Andrew & David Dilks, (reds.), *The Missing Dimension, Governments and Intelligence Communities in the Twentieth Century*, (Macmillan, London and Basingstoke, 1984). Om britisk spionasje fra politisk synsvinkel: Alistair Horne, *Macmillan 1957-1986, Volume II of the Official Biography*, (MacMillan, London, 1989), ss. 456-59, 466-67; Verne W. Newton, *The Cambridge Spies: The Untold Story of Maclean, Philby, and Burgess in America*, (Madison Books, N.Y., 1990).

10. I Sverige gjaldt det Enbom i 1951, Hildin året etter, Ericsson i 1956 og Zartaryan året etter. Se Dragan Jovius, *Sovjetspionage i Sverige, Dess taktikk och verksamhet*, (St. Georgs Förlag, Avesta, 1978), ss. 47-48.

11. Forøvrig en rendyrket ideologisk agent, ifølge Ørnulf Tofte: Ørnulf Tofte, *Spaneren, Overvåkning for rikets sikkerhet*, (Gyldendal, Oslo, 1987), s. 61; jfr. Egil Ulateig, *Raud krigar, raud spion*, (Det Norske Samlaget, Oslo, 1989).

12. Kjell Fjørtoft, *Spionfamilien*, (Gyldendal, Oslo, 1986).

13. Andrew & Gordievsky, *op.cit.*, ss. 473-78; Tofte, *op.cit.*; Gunnar Haarstad, *I hemmelig tjeneste, Etterretning og overvåkning i krig og fred*, (Aschehoug, Oslo, 1988). Se også Alf R. Jacobsen, *Iskyss, Om spionasje og kjærlighet i den kalde krigens tid*, (Aschehoug, Oslo, 1991); sml. Tom Mangold, *Cold Warrior, James Jesus Angelton, The CIA's Master Spy Hunter*, (Simon & Schuster, London, 1991).
14. Haarstad, *op.cit.*, ss. 128-29. Jfr. også den historiske skissen i Fostervoll-utvalget: *Innstilling fra utvalget til vurdering av overvåkningstjenestens oppgaver, organisasjon og ressurser*, (1990), ss. 21-23.
15. For enkelte bruddstykker - enkelte av dem uriktige: Kjell Vesje, *Youngstorgets hemmelige hverdag*, (Cappelen, Oslo, 1988), s. 51; Bye, *op.cit.*, ss. 49, 71-76; jfr. Sverre Nilssen, *Redaktør i grenseland, Finnmarks-bilde med politikk, kultur og hemmelige tjenester*, (Tiden, Oslo, 1990).
16. For det siste se bl.a. Magnus Hole Jacobsen, *Politisk Overvåkning*, (Gyldendal, Oslo, 1979); Trond Bergh, *Storhetstid (1945-1965), Arbeiderbevegelsens Historie i Norge, bd. 5*, (Tiden, Oslo, 1987), s. 302.
17. Jfr. Alf Ole Ask og Bjørn Westlie, *Maktens ansikt, Et portrett av Jens Chr. Hauge*, (Tiden, Oslo, 1991), ss. 98-102.
18. De private ble derfor avvirket i tiden frem til 1950: Chr. Christensen, *Det hemmelige Norge*, (Atheneum A/S, Oslo, 1983), ss. 69 fg; Haarstad, *op.cit.*, ss. 106-09; Ask og Westlie, *op.cit.*, ss. 96-97.
19. Sml. notat av Andreas Andersen, offentliggjort i *Dagbladet*, 12. oktober 1987. Min fremstilling avviker noe fra Andersens. Fragmenter om dette finnes også i Nordahls dagbøker, se Konrad Nordahl, *Dagbøker, bind 1, 1950-1955*, (Tiden, Oslo, 1991), ss. 14, 71, 250, 260, 267, 320, 331.
20. *Klassekampen*, 30. september 1988.
21. I instruksen av juni 1952, som avløste den gamle av 1937, ble begrepet "femtekolonne-virksomhet" definert som virksomhet "som går ut på etterretningsvirksomhet, propaganda, infiltrasjon, sabotasje, attentater m.v. for å svekke landets forsvar og alminnelige motstandsevne". (Haarstad, *op.cit.* s. 80, jfr. ss. 65, 93, 201). Jfr. også Mellbye-utvalget, *op.cit.*, s. 48.
22. Jfr. *Klassekampen*, 30. oktober 1991.
23. Jfr. Michael Scholz, "DDR og venstresida i Norge, Tysklands Sosialistiske Enhetsparti, Orientering-kretsen og stiftelsen av SF", *Arbeiderhistorie 91, Årbok for Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek*, (Oslo, 1991).
24. Jfr. kontaktene i forbindelse med overvåkingen av forbindelsen mellom Werna Gerhardsen og Senja Beljakov: Handahl, *op.cit.*, ss. 391, 396-97.
25. Thomas Kanger & Jonas Gummesson, *Kommunistjägarna, Socialdemokraternas politiska pioneri mot svenska folket*, (Ordfronts Förlag, Sth., 1990).
26. Curt Falkenberg, *Polisernas krig*, (Askild och Kärnekulls Förlag, Sth., 1983).
27. Kanger & Gummesson, *op.cit.*
28. P.G. Vinge, *Säpochef 1962-79*, (Wahlström & Widstrand, Sth., 1988), s. 65.
29. *Klassekampen*, 3. oktober, 1991.

30. Chapman Pincher, *Too secret too long, The great betrayal of Britain's crucial secrets and the cover-up*, (Sidgwick & Jackson, London, 1984), s. 163.
31. I en periode hadde MIS også - ifølge enkelte kilder - fullstendig dekning av ethvert viktig møte i partiet: Peter Wright & Paul Greengrass, *Spycatcher. Spionen der stadrede*, (Ekstra Bladets Forlag, København, 1987), ss. 64-65, 67.
32. McCartyismen hadde sine forløpere: Undertrykkelsen av dissidenter og forfølgelse av etniske grupper tilbake til Første Verdenskrig; "little red scare" sist på 1930-tallet og den ukonstitusjonelle interneringen av statsborgere av japansk avstamning under Annen Verdenskrig.
33. Jeffrey-Jones, *op.cit.*, s. 75; Andrew & Gordievsky, *op.cit.*, ss. 313-14.
34. William W. Keller, *The Liberals and J. Edgar Hoover: Rise and Fall of a Domestic Intelligence State*, (Princeton University Press, Princeton, 1989). For spesifikke referanser: Thomas C. Reeves, *The Life and Times of Joe McCarthy, A Bibliography*, (Stein and Day Publishers, N.Y., 1982), s. 101; Lionel S. Lewis, *Cold War on Campus, A Study of the Politics of Organization Control*, (Transaction Books, New Brunswick and Oxford, 1988), ss. 10-11; Ellen W. Schrecker, *No Ivory Tower, McCartyism and the Universities*, (Oxford University Press, N.Y. & Oxford, 1986), ss. 275-79.
- For generelle henvisninger: Athan Theoharis, *Spying on Americans: Political Surveillance from Hoover to the Huston Plan*, (Temple University Press, Philadelphia, 1978); Kenneth O'Reilly, *Hoover and the Un-Americans: The FBI, HUAC, and the Red Menace*, (Temple University Press, Philadelphia, 1983); Peter L. Steinberg, *The Great 'Red Menace': The United States Prosecution of American Communists, 1947-1952*, (Greenwood Press, Westport, Conn., 1984); Robert Griffith, *The Politics of Fear, Joseph R. McCarthy and the Senate*, (The University of Massachusetts Press, Amherst, 1987) - med en nyttig bibliografi i introduksjonskapitlet.
35. Kenneth O'Reilly, *"Radical Matters": The FBI's Secret File on Black America, 1960-1972*, (Free Press of Macmillan, N.Y., 1989).
36. Jeffrey-Jones, *op.cit.*, s. 158.
37. *Ibid.*, s. 32.
38. Harry Rowe Ransom, "Secret Intelligence in the United States, 1947-1982: the CIA's Search for Legitimacy", i Andrew & Dilks, *op.cit.*, ss. 204-05.
39. IBs virksomhetsområde synes å ha innbefattet kampen mot den indre fare; utenlandsspionasjen med Finland som primærobjekt, men med forgreninger også til utenom-europeiske områder; dertil oppgaver knyttet til oppbyggingen av en motstandsbevegelse samt arbeidet med beredskap mot statskupp og industrispionasje: Peter Bratt, *IB och hotet mot vår säkerhet*, (Gidlunds, Sth., 1973); *Dagbladet*, 11. august 1988.
40. For en generell oversikt: Owen Wilkes & Nils Petter Gleditsch, *Onkel Sams kaniner, Teknisk etterretning i Norge*, (Pax, Oslo, 1981).
41. Chr. Christensen, *Vår hemmelige beredskap, Historien om MM*, (Cappelen, Oslo, 1988), ss. 70-81; Svein Blindheim, *Offiser i krig og fred*, (Det Norske Samlaget, Oslo, 1981); *NRK Dagsnytt*, 14. mai 1991, kl. 12.30; *Antenne 10*, 14. mai 1991; *Aftenposten*, 14. mai 1991 II, 24. mai 1991; ifølge disse reportasjer gikk Norges koordinator i Helsingfors, Magnus Bratten, også selv over grensen.
42. Christensen, *Vår hemmelige beredskap, op.cit.*
43. Jfr. Fjørtoft, *op.cit.*, s. 295; Mellbye-utvalget, *op.cit.*, ss. 96-97.

44. Haarstad, *op.cit.*, s. 102; jfr. Andreas Andersens notat, *Dagbladet*, 12. oktober 1987.

45. Jacobsen, *op.cit.*; Mellbye-utvalget, ss. 39, 97, la stor vekt på at Evang i denne saken nektet å samarbeide, med den begrunnelse at E-staben var instruert om ikke å forklare seg for politiet. Men dette var mer et situasjonsbetinget raseriutbrudd fra Evangs side, og det preget på ingen måten hans opptreden under Lygren-saken.

46. Mellbye-utvalget, *op.cit.*, s. 9.

47. Jfr. Jeffrey T. Richelson & Desmond Ball, *The Ties That Bind, Intelligence Cooperation between the UKUSA Countries - the United Kingdom, the United States of America, Canada, Australia and New Zealand*, (Allen & Unwin, London & Sydney, 1985); jfr. også James Bamford, *The Puzzle Palace, A Report on America's Most Secret Agency*, (Houghton Mifflin Company, Boston, 1982).

48. Mye av denne amerikanske mistenksomheten ser likevel ut til å være borte når vi kommer frem til 1960-tallet. Blant annet samarbeidet MI6 og CIA tett om GRU-offiseren, Oleg Penkovsky, som spionerte for de to organisasjoner for en 18 måneders periode i 1961-1962: Andrew & Gordievsky, *op.cit.*, ss. 389-90.

49. Sentrale aktører på vestlig side har i perioder vært tilbøyelig til å tro at svenske ville spille opportunistens rolle, at "it may be confidently surmised that the color of Sweden's neutrality will be assumed chameleon-like, from the unpredictable events of the outer world", som den amerikanske ambassadør i Stockholm uttrykte det i 1951: *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1951, bd. 4. s. 872*. Eller formuleringen om at "Swedes ... flirt with whoever happens to be the strongest at the time": Cole, *op.cit.*, s. 125.

Om de svenske kontaktene med USA generelt, se Cole, *op.cit.*; Wilhelm Agrell, *Den stora lögnen*, (Ordfronts Förlag, Sth., 1991); *Dagens Nyheter*, 21. og 31. oktober 1990.

50. La meg nevne enkelte av dem stikkordsmessig:

- Agentoperasjonene mot Baltikum: Tom Bower, *The Red Web, MI6 and the KGB Master Coup*, (Aurum Press Ltd., London, 1989), ss. 38-39, 96-97; Cole, *op.cit.*, ss. 356-57.
- IBs samarbeid med briter og amerikanere om stay behind, gerilja og om evakuering av sentrale svenske aktører: *Dagens Nyheter*, 18. desember 1990.
- Informasjonsutveksling med britene om russiske radarsystemer i Østersjø-regionen: Tamnes, *op.cit.*, s. 52.
- Tilsvarende samarbeid med amerikanerne i samband med flyspaning. Dette siste ser man spor av tilbake til 1949. I september dette år fløy et svensk etterretningsfly inn i Øst-Karelen, tvers over nord-finsk område, for å skaffe oversikt over sovjetisk styrkeoppbygging i området. Dokumentene tyder på at det ikke var første gang, og dessuten at det da foregikk informasjonsutveksling med amerikanerne, noe som ikke ble avbrutt: Mats Blomberg, *Dagens Nyheter*, 28. mars 1991. Samarbeidet med amerikanerne trer likevel tydeligere frem etter Sveriges innkjøp av de to signalspanings-flyene av typen DC-3 *Dakota* i 1951. Her skaffet USA de avanserte elektroniske instrumentene mot å få informasjon som motytelse. Om DC-3, med særlig vekt på nedskytingen av det ene flyet over Østersjøen i juni 1952: Roger Älmberg, *Flygaren som försvann*, (Askelin & Hägglund, Göteborg, 1983); John Edin, *Dagens Nyheter*, 26. september 1990; *Svenska Dagbladet*, 7. mars 1991.

Flere kilder peker i retning av at denne typen samarbeid fortsatte ut gjennom tiåret, ja, frem til i dag. Vedrørende samarbeid om materiell og informasjonsutveksling utover hele 1950-tallet: Birgitta Bergmark, *Dagens Nyheter*, 6. mai 1991; om samvirke i 1980-årene:

Dagens Nyheter, 28. oktober og 29. oktober 1990. Hovedpoenget i denne sammenheng er at det ganske sikkert ikke fantes noe svensk samvirke med den østlige stormakten.

Om forholdet til Norge: Tamnes, *op.cit.*, s. 50.

51. Fremstillingen av det norske etterretningssamarbeidet med vestmaktene er hovedsaklig basert på Tamnes, *op.cit.*

52. Haarstad, *op.cit.*, ss. 64, 71; O.C. Gundersen til *Aftenposten*, 28. november 1987.

53. Jeg har berørt en del av dette i studien *The United States and the Cold War in the High North*.

54. Andrew, *International Affairs*, s. 394.

55. John J. Mearsheimer, "Back to the Future, Instability in Europe After the Cold War", *International Security*, (bd. 15, nr. 1, sommeren, 1990); John Lewis Gaddis, "The Long Peace: Elements of Stability in the Postwar International System", i John L. Gaddis, *The Long Peace, Inquiries Into the History of the Cold War*, (Oxford University Press, New York & Oxford, 1987).

IFS Info - tidligere utkommet:

1991:

1. Flere forfattere: Perspektiver på Norges sikkerhet.
2. C. Archer: Security Options for Denmark.
3. Flere forfattere: Perspektiver på Sveriges sikkerhet.
4. O. Riste: De Gaulle, Alliance, and Minor Powers.
5. T. Huitfeldt,
T. Ries &
J.K. Skogan: Sovjet i nord etter CFE.
6. R. Kristiansen: Norsk forsvarsindustri ved en skillevei?
7. T. Ries: Consequences of START for the Nordic Region.
8. N.A. Røhne: Norwegian Attitudes towards the Briand Plan.

1992:

1. O. Riste: Postwar security: Universal or regional?

Rolf Tamnes

**Norges hemmelige tjenester
under den kalde krigen**

Et sammenlignende internasjonalt perspektiv

Institutt for forsvarsstudier
Norwegian Institute for Defence Studies

Tollbugaten 10
0152 Oslo
NORWAY

Tlf. +47-2- 40 31 05
Fax. +47-2- 40 33 79